

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.103>

TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQINDƏ BAKI TÜRKOLOJİ QURULTAYININ ROLU

Arzu İbrahimova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://ORCID.org/0009-0002-3539-732X>

arzu.ibrahimova@gmail.com

Xülasə

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk dillərinin müqayisəli tədqiqində mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Qurultayın stenoqram materiallarına əsaslanaraq türk dillərinin fonetik, qrammatik və terminoloji oxşarlıqlarının müqayisəli metodlarla öyrənilməsinə dair irəli sürülmüş əsas ideyalar təhlil edilir. Bu baxımdan qurultayın türk dillərinin vahid elmi sistem daxilində öyrənilməsi üçün metodoloji baza yaratdığı əsaslandırılır. Qurultayda irəli sürülən bu elmi yanaşmalar sonrakı dövrdə türkoloji tədqiqatların istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır. Müqayisəli dilçilik metodunun tətbiqi türk dillərinin genetik yaxınlığının elmi əsaslarla izah edilməsinə imkan vermişdir. Eyni zamanda, qurultay türk xalqları arasında dil və elmi əməkdaşlığın inkişafı üçün möhkəm nəzəri zəmin formalaşdırmışdır.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, müqayisəli dilçilik, türk dilləri, fonetika, qrammatika, stenoqram.

THE ROLE OF THE BAKU TURKOLOGICAL CONGRESS IN THE COMPARATIVE STUDY OF TURKIC LANGUAGES

Arzu İbrahimova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, is considered a significant milestone in the comparative study of Turkic languages. Based on the Congress's stenographic records, the main ideas proposed for the comparative analysis of phonetic, grammatical, and terminological similarities

among Turkic languages are examined. It is emphasized that the Congress established a

methodological foundation for studying Turkic languages as a unified scientific system. The scientific approaches advanced at the Congress played a crucial role in shaping the direction of subsequent Turkological research. The application of the comparative method enabled a scientific explanation of the genetic closeness of Turkic languages. Moreover, the Congress contributed to the development of linguistic and scholarly cooperation among Turkic peoples, providing a solid theoretical framework for future studies.

Key words: Turkological Congress, comparative linguistics, Turkic languages, phonetics, grammar, stenographic records.

РОЛЬ БАКИНСКОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО КОНГРЕССА В СРАВНИТЕЛЬНОМ ИССЛЕДОВАНИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Арзу Ибрагимова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

Первый Тюркологический конгресс, проведённый в 1926 году в Баку, рассматривается как важная веха в сравнительном исследовании тюркских языков. На основе стенограмм конгресса анализируются основные идеи, предложенные для изучения фонетических, грамматических и терминологических сходств тюркских языков с использованием сравнительных методов. Подчеркивается, что конгресс создал методологическую базу для изучения тюркских языков как единой научной системы. Научные подходы, выдвинутые на конгрессе, сыграли важную роль в формировании направления последующих тюркологических исследований. Применение сравнительного метода позволило научно объяснить генетическую близость тюркских языков. Кроме того, конгресс способствовал развитию языкового и научного сотрудничества между тюркскими народами, создавая прочную теоретическую основу для дальнейшей работы.

Ключевые слова: тюркологический конгресс, сравнительное языкознание, тюркские языки, фонетика, грамматика, стенограмма.

Giriş/Introduction

Birinci Türkoloji Qurultay türk dillərinin elmi əsaslarla tədqiqi tarixində xüsusi yer tutur. Qurultay yalnız elmi müzakirə platforması kimi deyil, eyni

zamanda türk xalqları arasında dil, mədəniyyət və elmi əməkdaşlıq ideyasının formalaşdığı mühüm tarixi hadisə kimi qiymətləndirilir. Qurultayda müzakirə edilən məsələlər sırasında türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi aparıcı mövqə tutmuş, bu yanaşma türkoloji tədqiqatların metodoloji istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynamışdır.

Qurultayın stenoqram materialları göstərir ki, dövrün aparıcı türkoloqları türk dillərinin fonetik və qrammatik quruluşundakı oxşarlıqları təsadüfi hadisə kimi deyil, genetik və tipoloji yaxınlığın qanunauyğun nəticəsi kimi dəyərləndirmişlər [BTQS, 2006:47]. Bu yanaşma türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların elmi təsnifatının aparılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda, müqayisəli dilçilik metodunun tətbiqi türk dilləri arasında mövcud olan ümumi və fərqli cəhətlərin sistemli şəkildə üzə çıxarılmasına imkan yaratmışdır.

Qurultay çərçivəsində aparılan müzakirələr fonetik və qrammatik paralellərlə yanaşı, terminoloji vahidlik və elmi dilin formalaşdırılması məsələlərini də əhatə etmişdir. Bu baxımdan Birinci Türkoloji Qurultay türk dillərinin vahid elmi sistem daxilində öyrənilməsi üçün nəzəri və metodoloji əsasların yaradıldığı ilk fundamental platforma kimi dəyərləndirilə bilər.

Müqayisəli dilçilik metodunun qurultaydakı elmi konsepsiyası. Qurultayda müqayisəli dilçilik metodunun tətbiqi türk dillərinin tarixi inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsi üçün əsas elmi vasitə kimi təqdim olunmuşdur. Qurultay iştirakçıları dil faktlarının yalnız mövcud vəziyyəti əsasında deyil, tarixi inkişaf mərhələləri nəzərə alınmaqla araşdırılmasının zəruriliyini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Bu baxımdan türk dillərinin sinxron təhlili ilə yanaşı, diaxron müqayisə metodunun tətbiqi dilin genezisini və struktur dəyişikliklərini müəyyənləşdirmək üçün əsas metodoloji prinsip kimi irəli sürülmüşdür.

Qurultayın stenoqram materiallarında qeyd olunur ki, müqayisəli metod dil vahidlərinin sistemləşdirilməsinə, fonetik və qrammatik uyğunluqların aşkara çıxarılmasına, eləcə də türk dilləri arasında mövcud olan tarixi əlaqələrin elmi əsaslarla izahına imkan verir [BTQS, 2006:62]. Bu yanaşma dil materialının təsadüfi faktlar toplusu kimi deyil, daxili qanunauyğunluqlara malik sistem kimi dərk edilməsini təmin etmişdir.

Qurultayda irəli sürülən bu elmi mövqə A.N.Samoyloviçin türk dillərinin genetik təsnifatı ilə bağlı fikirləri ilə bilavasitə səsləşir. Samoyloviç türk dillərinin tarixi inkişafını izah edərkən müqayisəli-diaxron metodun aparıcı rolunu vurğulayaraq, dillər arasındakı oxşarlıqların onların ortaq mənşəyi ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmişdir [Samoyloviç, 1926]. Alimin təsnifat prinsipləri

türk dillərinin qohumluq münasibətlərinin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsində mühüm mərhələ hesab olunur.

Sonrakı dövrdə bu elmi yanaşma N.A.Baskakov tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Baskakov türk dillərinin tarixi-tipoloji təsnifatını hazırlayarkən fonetik, qrammatik və leksik göstəricilərin müqayisəli təhlilini əsas metodoloji prinsip kimi qəbul etmiş və bu sahədə sistemli elmi model irəli sürmüşdür [Baskakov, 1969:124]. Bu baxımdan Birinci Türkoloji Qurultayda formalaşan müqayisəli dilçilik yanaşmasının həm Samoyloviç, həm də Baskakov məktəbinin elmi konsepsiyalarının nəzəri bünövrəsini təşkil etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Fonetik müqayisə və səs uyğunluqları. Qurultay materiallarında fonetik məsələlərə geniş yer ayrılımış, türk dillərinin müqayisəli fonetikasının əsas problemləri sistemli şəkildə müzakirə olunmuşdur. Xüsusilə sait ahəngi, samit uyğunluqları, eləcə də tarixi səs dəyişmələri türk dillərinin genetik yaxınlığını müəyyənləşdirən əsas göstəricilər kimi təqdim edilmişdir. Qurultay iştirakçıları fonetik quruluşda müşahidə olunan paralellərin təsadüfi olmadığını, əksinə, türk dillərinin ortaq mənşəyindən irəli gələn qanunauyğunluqların nəticəsi olduğunu vurğulamışlar [BTQS, 2006:90].

Stenoqram materiallarında qeyd olunur ki, sait ahəngi sistemi türk dillərinin fonetik strukturunun ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edir və bu xüsusiyyətin müxtəlif türk dillərində fərqli formalarda qorunub saxlanması onların tarixi inkişaf yolunu izləməyə imkan verir [BTQS, 2006:93]. Eyni zamanda samit səslərin uyğunluğu, xüsusilə söz köklərində və şəkilçi sistemində müşahidə edilən fonetik paralellər türk dilləri arasında qohumluq münasibətlərinin elmi əsaslarla izahında mühüm rol oynayır.

Qurultayda tarixi səs dəyişmələri məsələsi də müqayisəli fonetikanın əsas probleminə biri kimi dəyərləndirilmişdir. Stenoqramlarda səs dəyişmələrinin müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında baş verdiyi və bu dəyişmələrin türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm metodoloji əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunur [BTQS, 2006:96]. Bu yanaşma fonetik faktların diaxron müqayisə yolu ilə araşdırılmasının zəruriliyini bir daha təsdiqləmişdir.

Qurultay çərçivəsində aparılan bu müzakirələr sonrakı dövrdə türk dillərinin tarixi fonetikasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Xüsusilə sait və samit sistemlərinin müqayisəli təhlili, fonetik uyğunluqların və səs dəyişmələrinin elmi təsnifatı məsələləri türkoloji tədqiqatlarda əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu elmi yanaşma T.Tekin'in türk dillərinin tarixi fonetikasi ilə bağlı tədqiqatlarında sistemli şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Tekin fonetik paralellərin türk dillərinin genetik birliyini sübut edən əsas faktorlardan biri olduğunu qeyd edərək, tarixi səs dəyişmələrinin müqayisəli metodlarla araşdırılmasının vacibliyini xüsusi vurğulamışdır [Tekin, 2022:35].

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayda fonetik məsələlərə dair aparılan müzakirələr türk dillərinin müqayisəli fonetikasının elmi əsaslarının formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil etmiş və bu sahədə aparılan sonrakı tədqiqatlar üçün möhkəm nəzəri-metodoloji zəmin yaratmışdır.

Qrammatik quruluşun müqayisəli təhlili. Qurultayda türk dillərinin aqqlütinativ quruluşu xüsusi olaraq vurğulanmış və bu xüsusiyyətin müqayisəli tədqiqatlarda əsas metodoloji prinsip kimi çıxış etdiyi bildirilmişdir. Stenoqram materiallarında şəkilçilərin funksional oxşarlığı, söz düzəltmə modelləri, eləcə də qrammatik kateqoriyaların müqayisəsi sistemli şəkildə təqdim olunmuş, bu xüsusiyyətlərin müxtəlif türk dillərində qorunub saxlanması onların struktur birliyini və tarixi yaxınlığını nümayiş etdirdiyi göstərilmişdir [BTQS, 2006:115].

Qurultay iştirakçıları qeyd etmişlər ki, şəkilçilərin funksional rolu yalnız sözün formalaşması prosesinə təsir etmir, həm də sintaktik və morfoloji sistemlərin müqayisəli təhlili üçün elmi baza yaradır. Söz düzəltmə modellərinin və qrammatik kateqoriyaların müqayisəsi vasitəsilə dil faktlarının strukturlaşdırılması, onların genetik və tipoloji əlaqələrinin aşkar olunması mümkün olmuşdur. Bu yanaşma xüsusilə müasir türk dillərinin müqayisəli qrammatikasında istifadə olunan metodların bünövrəsini təşkil etmişdir.

Serebrennikovun əsərində də qeyd olunduğu kimi, müqayisəli-tarixi yanaşma türk dillərində fonetik, morfoloji və sintaktik sistemlərin tarixi inkişafını müqayisəli şəkildə araşdırmaqla dillərarası oxşarlıqların ümumi genetik mənşə ilə bağlı olduğunu göstərir: *“Müqayisəli-tarixi qrammatikanın əsas məqsədi bir qrup türk dillərində fonetik, morfoloji və sintaktik sistemlərin təkamülünü araşdırmaq və onların bənzərlik və fərqlərini müəyyənləşdirməkdir. Belə yanaşma dillər arasındakı genetik əlaqələrin dərinləşdirilmiş təsvirini təmin edir və ümumi struktur birliyinə dair elmi nəticələr çıxarmağa imkan verir”* [Serebrennikov, Hacıyeva, 2022:217].

Bundan əlavə, qurultayda aparılan müzakirələr göstərmişdir ki, qrammatik kateqoriyaların müqayisəsi yalnız fərdi dillərin öyrənilməsi üçün deyil, həm də türk dilləri ailəsinin tipoloji təsnifatı və tarixi inkişafının izahı üçün mühüm vasitədir. Bu baxımdan, Birinci Türkoloji Qurultay türk dillərinin müqayisəli qrammatikasının elmi əsaslarının formalaşmasında fundamental mərhələ hesab

olunur və sonrakı türkoloji tədqiqatlar üçün möhkəm nəzəri və metodoloji zəmin yaratmışdır.

Əlifba islahatı və terminoloji birlik. Qurultayın ən mühüm məsələlərindən biri əlifba islahatı olmuşdur. Xüsusilə latın qrafikalı əlifbaya keçid ideyası yalnız texniki islahat kimi təqdim edilməmiş, eyni zamanda türk dilləri arasında elmi və terminoloji əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm vasitə kimi qiymətləndirilmişdir. Stenoqram materiallarında qeyd olunur ki, müxtəlif türk dillərində mövcud olan terminoloji fərqliliklərin aradan qaldırılması və vahid elmi dilin formalaşdırılması müqayisəli dilçilik baxımından zəruridir, çünki bu, dil faktlarının sistemləşdirilməsi və müqayisəli təhlil üçün elmi əsas yaradır [BTQS, 2006:115].

Qurultay iştirakçıları vurğulamışlar ki, əlifba islahatı yalnız yazılı dilin standartlaşdırılması məqsədi daşımır, həm də türk dillərinin müqayisəli tədqiqi və elmi ünsiyyət üçün vahid fon vasitəsi təmin edir. Terminoloji vahidliyin yaradılması, xüsusilə elmi və texniki terminlərin harmonik şəkildə işlənməsi, müxtəlif türk dillərindəki söz və morfoloji strukturların müqayisəli təhlilinə imkan vermişdir. Bu yanaşma, müqayisəli dilçilik sahəsində yalnız metodoloji deyil, həm də praktik əhəmiyyət daşıyan bir addım kimi qiymətləndirilmişdir.

Daha sonra bu ideya, latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi vasitəsilə türk xalqları arasında mədəni və elmi yaxınlaşmanın əsasını təşkil etmişdir. Müasir tədqiqatçılar, xüsusilə Levis vurğulayır ki, əlifba islahatı türk dilləri arasında qarşılıqlı anlaşma və elmi əməkdaşlığın inkişafı üçün zəruri şərait yaratmış, müqayisəli və tipoloji tədqiqatların daha sistemli aparılmasına imkan vermişdir [Lewis, 1999:112]. Bu baxımdan Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülən əlifba və terminologiya məsələləri yalnız dil islahatı kimi deyil, türk dilləri arasında vahid elmi platforma yaratmaq baxımından da əhəmiyyətli olmuşdur.

Qurultayın türkoloji tədqiqatlara təsiri. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı türk dillərinin müqayisəli tədqiqi sahəsində metodoloji əsasların formalaşmasına və elmi istiqamətin müəyyənəndirilməsinə səbəb olmuşdur. Qurultaydan sonra aparılan tədqiqatlarda fonetik, qrammatik və leksik müqayisələr sistemli şəkildə tətbiq edilmiş, dil faktlarının sinxron və diaxron təhlili elmi metodologiyanın mərkəzi elementi kimi qəbul olunmuşdur. Xüsusilə Cohansonun qeyd etdiyi kimi, müasir türkoloji dilçilik bu metodoloji irsdən geniş şəkildə istifadə edir və türk dillərinin tarixi, struktural və tipoloji xüsusiyyətlərinin müqayisəli öyrənilməsində qurultayda formalaşmış prinsiplər hələ də əsas göstərici rolunu oynayır [Johanson, 1998:82].

Aparılan təhlil göstərir ki, I Bakı Türkoloji Qurultayı türk dillərinin müqayisəli tədqiqi sahəsində yalnız konkret tədqiqatlar üçün deyil, həm də

fundamental elmi platforma yaratmışdır. Qurultayın stenoqram materialları türk dillərinin vahid sistem daxilində öyrənilməsinin zəruriliyini elmi əsaslarla sübut edir, fonetik, qrammatik və leksik oxşarlıqların sistemli müqayisəsinin vacibliyini göstərir [BTQS, 2006:125].

Bu baxımdan, qurultayın irəli sürdüyü elmi ideyalar və metodoloji prinsiplər müasir türkoloji və müqayisəli dilçilik tədqiqatları üçün hələ də aktualdır. Qurultay yalnız dövrün türkoloqlarına yeni perspektivlər açmamış, həm də türk dillərinin genetik və tipoloji təsnifatının elmi əsaslarla qurulmasına, eyni zamanda müxtəlif türk xalqları arasında dil, terminologiya və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsinə zəmin yaratmışdır.

Nəticə/Conclusion

Bakı Türkologiya Qurultayında aparılan araşdırmalar türk dillərinin müqayisəli tədqiqində tarixi, morfoloji və leksik əlaqələrin sistemli şəkildə öyrənilməsinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Qurultay çərçivəsində Azərbaycan türkçəsi ilə digər türk dilləri arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər elmi əsaslarla göstərilmiş, türk dilçiliyi sahəsində metodoloji yanaşmalar zənginləşdirilmiş və gələcək tədqiqatlar üçün yeni perspektivlər açılmışdır. Eyni zamanda, təqdim olunan nəticələr türk dillərinin sinfi və regional xüsusiyyətlərinin daha dərinlən anlaşılmasına imkan yaratmışdır. Araşdırmalar türk dilləri arasında tarixi dəyişikliklərin və qarşılıqlı təsirlərin aydın şəkildə izlənməsini təmin etmişdir. Bununla yanaşı, qurultayda müzakirə olunan məsələlər gənc tədqiqatçılar üçün ilhamverici nümunələr təqdim etmiş və türk dilləri üzrə elmi dialoqun genişlənməsinə töhfə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqramları (2006). – Bakı: “Çinar-çap”. – 571 s.
2. Çobanzadə, B. (1966). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: “Elm”. – 483 s.
3. Johanson, L. (1998). *Turkic Linguistics: Problems and Perspectives*. –London- New York. – 474 p.
4. Lewis, G. (1999). *The Turkish Language Reform*. – Oxford: “University Press”. – 189 p.
5. Serebrennikov, B.A. (2002). *Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası*. –Bakı: “Səda”. – 379 s.
6. Tekin, T. (2022). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. –198 s.
7. Баскаков, Н. А. (1969). *Введение в изучение тюркских языков*. –Москва: Издательство «Высшая школа». – 383 с.

8. Самойлович, А.Н. (1926). *Вопросы изучения тюркских языков*. Доклад на I Туркологическом съезде. Москва–Ленинград. https://tbi-emle.kz/media/emle/-%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%8B%D0%Bpdf?utm_source.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	26.01.2026
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	29.01.2026
<i>Qəbul edilib</i>	10.02.2026
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Məhərrəm Məmmədli</i>

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent